

кандидат філологічних наук,
асистент кафедри
романо-германської
та славістичної філології
Білоцерківського національного
аграрного університету

НАРАТИВНІ ПОТЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ 60–80 РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Постановка проблеми. Реалії життя другої половини ХХ століття, що відзначені соціальними й природними катаклізмами, атмосферою одноманітності й банальності, частковим збереженням догм соцреалізму, зумовили для письменників потребу не лише в пошуку духовних першоджерел людської сутності, а й у якісно новому представленні художніх творів із погляду формально-змістових, стильових, виражальних і зображальних чинників. Якраз у цей період відбувається «нарративний поворот» у філософських та соціальних науках, що відразу адаптуються до літературних горизонтів, зокрема, до епічної сфери. У художньому слові 60-х років ХХ століття зосереджуються гуманістичність й антропоцентризм, які знаходять своє вираження через оновлену нарративну структуру літературних творів. Словесне мистецтво цього періоду виходить на новий рівень, породжуючи одне з найцікавіших явищ – шістдесятництво. Творчості шістдесятників був притаманний високий інтелектуалізм, естетика слова, зміщення перспектив у погляді на світ. Відчутним став вплив новітньої європейської філософії, зокрема екзистенціалізму, неопозитивізму, неотомізму. Щодо розвитку прози, то за свідченням М. Якубовської, «становлення прози на хвилі шістдесятництва відбувається закономірно, тенденційно й поступово. Проза охоплює широкий пласт народного життя, осмислює його з національно-патріотичного ракурсу, говорить про формування національного характеру, звертається до перспективи народного поступу» [11, с. 37]. На думку вчених, художня проза цього періоду – самобутній культурно-національний феномен, репрезентований тематичним, жанровим, стильовим оновленням [9, с. 174]. У зв'язку з цим виникає зацікавлення прозовим добром українських письменників саме з погляду нарративної організації їхніх творів, присутності певних нарративних типів і стратегій, текстуальних форм їхнього виявлення тощо, у чому й полягає актуальність представленої розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналізу викладової манери української прози 60–80 років ХХ століття присвячені наукові розвідки В. Балдинюк, В. Бурчені, В. Дончика, В. Жукової, М. Якубовської, М. Ткачука, О. Ткачука та ін. Зокрема, епічні твори аналізованого періоду з погляду нарративної організації та оповідної манери викладу в великих та малих прозових жанрах проаналізували В. Балдинюк («Нарративні моделі сучасної української історичної прози (за творчістю Павла Загребельного та Валерія Шевчука)»), Л. Козакова («Наратив малої прози Олеса Гончара»), Т. Котик («Наративна стратегія гетеродієгетичного наратора в малій прозі Романа Іваничука»). Особливу увагу на вивченні прозової спадщини письменників зазначеного періоду в контексті малих епічних жанрів акцентували О. Бондаренко («Художня проза Миколи Руденка в літературному контексті шістдесятництва»), А. Гурбанська («Жанровий поліцентризм української повісті 60–80-х років ХХ ст.»), В. Жукова («Жанрові модифікації української повісті 1950–1960-х років ХХ ст.»), Л. Касян («Явище інтертекстуальності в автобіографічно-мемуарному дискурсі українських шістдесятників»), Н. Козачук («Поетика української інтелектуальної прози 60–90-х років»), М. Ткачук, О. Ткачук («Дискурсивна практика української прози 1960–1990-х років»), Л. Яшина («Міфопоетика епіки В. Дрозда»). Відомими є історико-літературознавчі студії української прози другої половини ХХ ст. Є. Барана, В. Даниленка, М. Жулинського, Н. Мельник, Т. Салиги, О. Солов'я, І. Старовойт, Л. Таран та ін.

Мета наукової розвідки – здійснити теоретичний огляд наукових студій, присвячених вивченню місця української прози 60–80-х років ХХ століття в літературознавчому дискурсі в цілому та її нарративних потенцій зокрема.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів. Нарративні потенції літератури визначені феноменом шістдесятництва, що компліює в собі відчуття «юного ідеалізму», шукання правди й чесної позиції, моральне неприйняття, опір, протистояння. У прозі це відображається через особливу увагу до художньої конкретності, правдивості, невідомості зображення. У тогочасній літературі виникає необхідність осмислити образ «людини культури», її історичну місію, світоглядні характеристики.

За спостереженнями В. Жукової щодо особливостей викладової манери, в українську прозу повертався активний суб'єкт – креативний автор-розпорядник, заглиблений у свій внутрішній світ персонаж, відроджувалися емоційність, психологізм, підсвідомі порухи душі, на зміну позитивістському раціоналізму попереднього періоду йшов у повному обсязі світ почуттів, ірраціональності й фантазії, – поверталася в усій неосяжності людська душа [4, с. 8]. Невипадково постала проблема нарративного підходу до аналізу літературного твору, його оповідної природи, адже відбувся вихід художнього тексту за межі літератури й поєднання в його палітрі різних галузей людського знання.

Важливого мистецького значення набуває українська повість, що демонструє виразне новаторство художніх параметрів. Прозова спадщина цього періоду представлена повістями О. Гончара, Гр. Тютюнника, Є. Гуцала, В. Дрозда, Ю. Мушкетика, Н. Бічуї, Д. Герасимчука, М. Руденка та ін. Оновлення нарративної поетики української повісті 60-х років ХХ ст. було спричинене зосередженістю на психології персонажа, превалюванням внутрішніх конфліктів у сюжетотворенні, ліризмом прози. Дослідники підкреслюють, що повість цього часу стає багатопроblemною й багатотвірною. Важливого значення набувають проблеми історичної пам'яті, зв'язку часів, національних традицій [6]. Про-

ектуючи жанр повісті на наративну організацію епічного твору, літературознавці переконані, що повість за законами жанру значно послідовніше культивує стратегію народної оповіді, де однаково важливим є й те, «про що» розповідається, і те, «як» цей процес відбувається. Повість «пам'яттю жанру» доносить відгомін інтонацій давніх оповідачів, що позначається на принципово важливій оповідній тональності [4, с. 7]. Саме в повісті спостерігається вираження параболічного наративу. Письменники часто розглядають художній твір через модель безпосереднього висловлення власного погляду на проблему. Неодноразово виникають твори «від першої особи», «від автора», «про себе», де митці вживають свої імена та прізвища. Присутній прямий діалог із читачем як невід'ємна манера художнього викладу. Особлива роль належала повістям, у яких об'єктом чи суб'єктом розповіді були діти, а нарація зосереджена на надтекстовому поєднанні ідилії дитячого світу й жорстокості війни та повоєнних років. У контексті викладової манери відбувається вихід ролі автора на перше місце у творах.

Нового художнього виміру в середині 60-х років набуває роман, що стає «доцентровим», «гомоцентричним» (за В. Дончиком), у якому події ущільнюються до одного дня («День для прийдешнього» П. Загребельного) [9, с. 174]. Кінець 60-х років ознаменований значною увагою до історичного та біографічного наративу, а відповідно й до зв'язку часів. Увага у творах актуалізується на часових зміщеннях, асоціативних рядах, екскурсах, застосовується свій хронотоп, що свідчить про нове наративне бачення текстової картини. Художній наратив історії був репрезентований романами «Собор» О. Гончара, «Диво» П. Загребельного, «Мальви» Р. Іваничука, а також повістями Р. Федоріва, В. Близнєця; новелами Гр. Тютюнника, С. Гуцала, Ю. Логвина, Н. Бічуні. Історичній прозі були притаманні такі особливості, як глибокий аналітизм в осмисленні історичних подій, активне особистісне начало нараторів-усезнавців, внутрішні монологи, притчевий конфлікт тощо [9, с. 183].

Досліджуючи роль наратора як текстового конструкта епічних творів описуваного періоду, необхідно зауважити, що його функції у структурі оповіді істотно змінюються у зв'язку зі зміною художніх параметрів у контексті доби. Деякі науковці схильні стверджувати, що у зв'язку з ліризацією повісті у 60-х роках ХХ ст. образ оповідача зближується з образом ліричного героя, і цей оповідач набуває статусу народного [4, с. 6]. У центрі цього різновиду повістярської творчості опиняється образ автора-оповідача, який стає своєрідним «фокусом» поетики твору. До нього сходяться всі смислові лінії повісті. Він окреслює масштаб художнього зображення, його духовний світ стає критерієм оцінки життєвих явищ. Таким, зокрема, є наратор творів С. Гуцала, що «володіє даром невимушено, розкуто й живописно оповідає, зображуючи стан духовного осяяння, здивування красою світу й людини [9, с. 178].

Відбувається також інтерференція дискурсів наратора й персонажа, при якій важливими стають рефлексії з приводу подій, а не самі події. У специфіці жіночого авторського тексту дослідники акцентують увагу на превалюванні «я-нарації», хоча помітними стають тенденції до використання дво- й більше валентних структур ведення оповіді, тобто набуває розвитку полінаративність жіночої літератури.

Літературознавча думка кінця 60-х років вводить поняття «кризи автора» через нівеляцію його функцій у художній комунікації, організації наративної системи, змістових параметрах твору. Дослідники переконані, що втрата автором центральної смислоутворювальної ланки відбулася через заперечення його цілісності, нескінченне продукування художніх значень, «множинність інваріантних прочитань одного й того самого тексту» [1, с. 16–17]. У цьому контексті функціонує поняття «персонажного автора» – постать митця з обмеженою (маргінальною) відповідальністю, яку він поділяє з обраною артистичною позою, культурною маскою або соціальним амплуа [2, с. 38–39].

70-ті роки ХХ століття характеризуються несприятливими обставинами як у політичному, так і в літературному житті. Під згубним впливом тоталітаризму відбувається так званий «застійний» процес. Попри ці суперечності, митці вдаються до пошуку цікавих художньо-стильових, тематично-змістових тенденцій. На початку нового десятиліття дещо зменшилася роль історичного роману, натомість нових обертів набирає воєнний роман. Поволі слабшає ідеологічний тиск, починає зникати табу на заборонені теми, тому пошквалилася роль історичного та історико-біографічного роману («Первоміст», «Євпраксія» П. Загребельного, «Отчий світильник» Р. Федоріва, «Черлене вино» та ін. Р. Іваничука). На особливостях романної прози цього часу наголошує В. Дончик: «Однією з прикмет у розмові про роман 70-х років стало поширення таких визначень, як багатогранність, багатомірність, багатоплановість, багатозначність, багатоголосся, багатостильовість» [6, с. 234]. У творчості митців починають з'являтися ті художні явища, які раніше були заборонені: асоціативність письма, сюжетна умовність, абстрактна образність. Вони були підпорядковані оновленому наративу літератури зазначеного періоду. Зокрема, наративний характер історичного роману був окреслений тими мистецькими гранями, які були визначені літературними параметрами доби. Особливо вдосконалилася розповідна стратегія, адже поруч із третьоособовою викладовою формою (наратор-усезнавець) розвивається першоособова наративна ситуація («Я, Богдан» П. Загребельного) [9, с. 187].

Серед виразних наративних стратегій цього жанрового різновиду наголосимо на найбільш важливих: самоаналіз героїв, що розкривається через внутрішній монолог і потік свідомості; акцент на авторській присутності, суб'єктивність у розповіді, часова взаємопов'язаність. Окрім того, важливим наративним прийомом є документалізм, адже українські прозаїки вбачають у документові чудовий засіб посилення вірогідності розповіді, ефективний прийом, що добре врівноважує її ліризм чи іронічність, і особливий елемент сюжетно-композиційної структури [6, с. 235]. До прийомів документалізму у творах вдавалися В. Дрозд, О. Сизоненко, В. Яворівський та ін.

На кінець 70-х років у поезії прозового тексту проступають риси умовності, алегоризму, фольклорно-міфологічного начала. У зв'язку з цим з'являється новий жанрово-стильовий різновид української епіки – «химерна проза». Якщо до цього часу розповідь мала переважно реалістичний характер, то тепер її видозміна зумовлена наявністю умовно-алегоричних засобів, елементів народно-сміхової культури. «Химерність» властива прозовим текстам О. Ільченка, В. Дрозда, В. Земляка, Ю. Щербака, Р. Федорова. Специфічним було те, що поряд із серйозними зображальними еле-

ментами в розповідях застосовували іронічні та гумористичні вкраплення. Розповідна манера прозових творів почала набувати полісемічного характеру з психологічними, ліричними, документальними, публіцистичними вставками.

Ці ж риси компілює прозова спадщина українських письменників 80-х років ХХ століття. Якраз у зазначений період український історичний роман набуває чіткого жанрово-тематичного окреслення (романи Л. Костенко, П. Загребельного, Р. Іваничука, В. Шевчука, В. Малика та ін.). Як пише В. Дончик, досягнення історичного роману пов'язані з розкриттям епохи через долю видатної особистості, тобто «історія в особистості» [6, с. 235]. Метаісторичний наратив цього періоду відображає психоаналітичну рецепцію історії: з одного боку, виразно тяжіє до романтизму (П. Загребельний, Р. Іваничук), з другого – до готичного модусу (В. Шевчук), а також у ньому присутнє виразне художнє комунікування. Зокрема, для романістів головним інструментом був історіософський підхід, що передбачав розгляд історії крізь призму філософії як мистецької домінанти творення [9, с. 186].

До наративних особливостей текстів цього часу належить часова видозміна викладової манери. Зокрема, автори вільно оперують прийомми темпоральної розірваності, паралелізму, ретроспекції. Тривають художні експерименти з композицією творів, яка часто має вільну організацію й демонструє мозаїчну або монтажну форму. Письменники вдаються до поєднання суб'єктивно-об'єктивних розповідей, поетики умовності та художньої згущеності. Формально-композиційні елементи текстів трансформуються разом зі змістовими чинниками (психологізмом, філософічністю, інтелектуалізмом, міфологізмом тощо).

Великий вплив на наративну природу тогочасної літератури мав неоднорідний жанровий характер прозових творів, адже виникають нетрадиційні жанри (роман-есе, роман-притча, роман-парабола, роман у віршах, роман-балада), а також нові форми наративного представлення – роман зв'язку часів, роман-сповідь і т. ін., що зумовлювало своєрідність викладової організації таких текстів. Чіткість наративу прози була визначена конкретно-реалістичною спрямованістю літератури цього періоду. Його суб'єктивний чинник обумовлений емоційним і лірико-психологічним спрямуванням, що проступає в реалістичних текстах. Суб'єктивність істотно впливає на саму розповідь, усуває хронікальну й беземоційну описовість, породжує важливий дифузний процес – зв'язок часів [6]. Спостерігаємо, що митці в прозових творах вдаються до різноманітних засобів художньої умовності, парадоксу й водночас документальної правдоподібності, використовують гіперболу, гротеск, складну композицію, динамізм, інтелектуальні дискусії, часто синтезують вірогідність і фантазію.

Домінантними ознаками, які виразно вказували на зміну мистецької парадигми в прозі, стали плюралістичність, антиканонічність, принцип гри, інтертекстуальність, пародіювання художніх реалій. У художнє мистецтво повертаються суб'єктивізм, гомодієгетична оповідь, духовний потенціал людини. Автори неодноразово вдаються до римування та ритмізації прозових текстів, застосовують прийом «потoku свідомості», частково відкидають сюжет. Митці у творах застосовують такі прийоми, як очуднення (привернення уваги до типового, повсякденного через незвичний ракурс), мовчання (за М. Зубрицькою визначене як «форма рецепційного процесу») [5]. Як зазначають дослідники, виразними наративними особливостями літератури ХХ століття є переважання відкритих фіналів, що передбачають співтворчість читача, і дефабуляція твору, коли розгортання подій поступається місцем психологізації та інтелектуалізації викладу [3, с. 93]. Пізніший наратив тяжіє до суб'єктивності, образного універсалізму, інтертекстуальності, філософізму, хронологічного руйнування, неоміфологізму, ігрового мислення, інтелектуальності. Невипадково О. Петрусь свідчить про зміну наративної картини твору, де ускладнюється структура оповіді, яка часто включає декілька різночасових оповідних пластів; зростає статус читача, посилюється поліфонічність звучання [7, с. 1].

У текстах присутнє руйнування канонічних оповідних схем і траєкторій, наративні прийоми базуються на принципі гри з читачем і виникненні парної комунікативної моделі, полісюжетності та політематичності. Засвідчено, що митці використовують комбіновані форми оповіді, майстерно поєднують декілька стратегій, розповідь веде то персонаж, то всезнаючий автор, то прихований наратор, то експліцитний оповідач, тобто такий, який відкрито заявляє про себе, пропонує читачеві свої оцінки подіям чи героям [9, с. 187]. Крім того, як зауважує А. Ткаченко, автори «вільно оперують часопросторовими вимірами», збільшується ступінь авторської свободи, через що «план зображення поступається місцем перед планом вираження», відбувається ведення оповіді від першої, другої чи третьої особи, однини чи множини...» [8, с. 80]. Спостерігається також підсилення в текстах ролей наратора й нарататора, нагромадження декілька однотематичних історій, що вибудовують оповідь, наявність ознак метанаративності, гри із сюжетними складовими, їхня інтерпретація та перекручення, орієнтація на інтелектуального наратора. Засвідчено існування явища металітературності, тобто запозичення наративних структур у межах художнього простору.

Багаторівнева текстова організація художнього письма передбачає різноманітні комбінації суб'єктивно-об'єктивних розповідей, прийомми багатомовності, пародійності, цитатності. Композиційні експерименти сприяли присутності в епічній палітрі вільних, монтажних, мозаїчних форм, що дозволяло вводити в текст спогади, листи, документи, щоденники тощо. Як уже було зауважено, у текстах ХХ століття домінує гомодієгетичний наратив, організаційна форма й структура впливу якого залежить від рівня вираження суб'єктивності. Письменники експериментують з оповідними стратегіями тексту, застосовуючи рамковий і вставний наратив, центроподійний сюжет, ретроспекцію, пролепсис (забігання в майбутнє), монтажні прийоми, публіцистичні вставки тощо. Якщо раніше провідна роль належала особі автора чи наратора, то пізніше в текстах центральною стає персонажна наративна позиція, яка виходить на передову наративного дискурсу, тобто слово персонажа виходить на перший план, при цьому, на думку Р. Харчук, я-автора і я-героя повністю отожднюються [10, с. 75]. Відбувається самоусунення автора-оповідача, заміна ініціативних елементів авторського викладу, звернення до ретроспективних картин, що постають у пам'яті персонажів [8, с. 185]. У цьому разі при веденні наративу спостерігаємо важливу функцію слова героя, яке свідчить про втрату оповідачем права на текст і вихід його за межі мовностилістичних та ідеологічних площин.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, літературознавчий огляд теоретичного осмислення художніх координат української прози 60–80-х років ХХ століття показав особливе зацікавлення наративною організацією літературних текстів. Наративні потенції епіки українських прозаїків зазначеного періоду репрезентували спочатку великі прозові форми (історичні та історико-біографічні романи), а потім – малі жанри (новела, повість) у контексті лірико-епічної, художньо-публіцистичної, історико-документальної, химерної прози. Перспективним у цьому напрямку може бути вивчення наративних особливостей української прози зазначеного періоду на матеріалі прозових творів конкретних авторів.

Література:

1. Большакова А. Теории автора в современном литературоведении / А. Большакова // Известия РАН. – Серия литературы и языка. – 1998. – № 5. – Т. 54. – С. 15–24.
2. Бондар-Терещенко І. Структурні особливості літературного дискурсу 1990-х рр. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / І. Бондар-Терещенко ; НАН України. – С. 38–39.
3. Гірняк М. Наративна організація «Невеличкої драми» Валер'яна Підмогильного: комунікативні стратегії твору / М. Гірняк // Парадигма : зб. наук. пр. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – Вип. 6. – С. 92–110.
4. Жукова В. Жанрові модифікації української повісті 1950–1960 рр. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 / В. Жукова ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2011. – 20 с.
5. Зубрицька М. Ното legens: читання як соціокультурний феномен / М. Зубрицька. – Львів : Літопис, 2004. – 352 с.
6. Історія української літератури ХХ століття : [підруч.] : у 2-х кн. Кн. 2. Друга половина ХХ століття / В. Агеєва, С. Андрусів, Л. Бойко, К. Волинський, М. Гон та ін.; редкол. : В. Дончик (наук. ред.), В. Мельник, В. Моренець. – К. : Либідь, 1998. – 453 с.
7. Петрусь О. Особливості наративної стратегії в біографічній прозі Пітера Акройд : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.01.04 / В. Петрусь ; Дніпропетр. нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2008. – 19 с.
8. Ткаченко А. Мистецтво слова : Вступ до літературознавства : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / А. Ткаченко. – К. : Київ. ун-т, 2003. – 448 с.
9. Ткачук М. Дискурсивна практика української прози 1960–1990 років / М. Ткачук, О. Ткачук // Наук. записки Терноп. нац. пед. ун-ту ім. В. Гнатюка. – Серія : Літературознавство / [редкол. : М. Ткачук, Р. Гром'як, О. Глотов та ін.]. – Тернопіль, 2011. – Вип. 31. – С. 167–187.
10. Харчук Р. Сучасна українська проза: Постмодерний період : [навч. посіб.] / Р. Харчук. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 248 с.
11. Якубовська М. У дзеркалі слова : Есеї про сучасну українську літературу / М. Якубовська. – Львів : Каменяр, 2005. – 751 с.

Анотація

Н. РИМАР. НАРАТИВНІ ПОТЕНЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ 60–80 РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено теоретичний огляд наукових студій, присвячених вивченню місця української прози 60–80-х років ХХ століття у літературознавчому дискурсі, а також дослідженню її наративних особливостей. Манеру викладу прозаїків зазначеного періоду розглянуто в контексті жанрово-стильової, тематично-змістової диференціації української епіки.

Ключові слова: наратив, українська проза, 60–80 роки ХХ століття, викладова манера, автор.

Аннотация

Н. РЫМАР. НАРАТИВНЫЕ ПОТЕНЦИИ УКРАИНСКОЙ ПРОЗЫ 60–80 ГОДОВ ХХ ВЕКА

В статье осуществлен теоретический обзор научных исследований, посвященных изучению места украинской прозы 60–80-х годов ХХ века в литературоведческом дискурсе, а также исследованию ее нарративных особенностей. Манера изложения прозаиков указанного периода рассмотрена в контексте жанрово-стилевой, тематической дифференциации украинской эпики.

Ключевые слова: нарратив, украинская проза 60–80 годов ХХ века, излагательная манера, автор.

Summary

N. RYMAR. NARRATIVE POTENCY UKRAINIAN PROSE 60–80 YEARS OF XX CENTURY

The article presents a theoretical review of scientific research on the place of Ukrainian prose 60–80-ies of XX century in the literary discourse, as well as the study of its narrative features. Narrative style of prose writers of this period is considered in the context of the genre and stylistic, thematic differentiation Ukrainian epics.

Key words: narrative, Ukrainian prose of 60–80 years of XX century, narrative style, author.